

Рецензії та бібліографія

УДК 94:329.14(477.4)“1896/1907”(043.3)

В.В.Марчук

Хоптяр А.Ю.: “Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896–1907 рр.”: монографія. – Кам’янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2016. – 324 с.

Україна, ставши на шлях становлення та розвитку дійсно суверенної і незалежної держави, неухильно орієнтується на визнані світовою спільнотою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти. В умовах сьогодення розвиток держави має будуватися на глибоких знаннях історичного минулого, злагоді, організації і здійсненні діяльності органів влади і посадових осіб у повній відповідності з правовими нормами. Важливого значення, у зв’язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історії.

Протягом останнього часу зріс інтерес дослідників до історії політичних партій, зокрема й Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). Вийшли друком узагальнюючі монографічні дослідження, які присвячені з’ясуванню комплексу проблем, що пов’язані з історичними умовами виникнення, формуванням ідейних та організаційних засад, практичній діяльності ПСР у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Однак у зазначених працях не враховано значний фактичний матеріал про функціонування місцевих партійних організацій, тому недостатньо досліджено регіональні особливості історії соціалістів-революціонерів (есерів), зокрема, в Правобережній Україні, а наведена статистика кількості та чисельності партійних організацій є неповною. Напередодні та в ході Першої російської революції на Правобережжі функціонувало кілька десятків есерівських осередків, які предметно досліджуються у цій роботі. Під час написання монографічної праці, автор опрацював масив раніше неопублікованих матеріалів архівів України та Російської Федерації. Робота побудована комплексно, що дозволяє розглядати усю сукупність описаних явищ і процесів цілісно та нерозривно. Вказані аргументи підсилюють актуальність дослідження, адже в роботі, передусім, вводиться до наукового обігу значна кількість нових документальних матеріалів. З точки

зору регіональної історії робота актуальна у тому аспекті, що події, які в ній відображені, відбувалися в типологічно цілісному регіоні – в Правобережній Україні, до того ж узагальнюючі роботи з вказаної тематики відсутні. Загалом, актуальність монографічного дослідження не викликає заперечень¹.

Суспільно-політичні процеси, що відбувалися на території Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст., а також дослідження місцевих організацій ПСР, форми й методи їх діяльності в регіоні, що становлять об'єкт та предмет дослідження, розглядаються автором в межах 3-х українських губерній в період Першої російської революції².

Поставлена дослідником мета дослідження дозволяє з'ясувати діяльність соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні в контексті суспільних процесів, що відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Відповідно до мети, у дослідженні, з'ясовується стан вивчення проблеми та репрезентативність джерельної бази дослідження; розробляється періодизація діяльності правобережних осередків ПСР у 1896–1907 рр.; характеризується перебіг формування ідейних та організаційних засад ПСР, ролі правобережних осередків, насамперед, Київської організації, у цьому процесі (1896–1901 рр.); аналізується процес створення та діяльність есерівських осередків в Правобережній Україні напередодні Першої російської революції (1902–1904 рр.); досліджується стан партійних організацій ПСР на Правобережжі в добу відкритого протистояння сил революції та царизму (1905 р.); вивчаються форми і методи діяльності есерівських організацій в період спаду революційного руху (1906–1907 рр.); встановлюється кількісний та етносоціальний склад організацій ПСР в Правобережній Україні³.

Методологічну основу монографії становить комплексне використання сукупності загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, зокрема: аналітичного, синтетичного, логічного, історичного, порівняльного, системного, структурного, а також принципу історизму, об'єктивності, системності тощо. У даній роботі використані спеціально-наукові методи історичного дослідження: діахронний, історико-генетичний, історико-типологічний, синхронний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, персоналістичний, метод наукової критики джерел. Проаналізована методологія, названі і охарактеризовані принципи і методи дослідження дали можливість не лише описати, а й проаналізувати діяльність ПСР⁴.

У історіографічному огляді проблеми автором аналізується доробок вітчизняних і зарубіжних науковців в якому віддзеркалена діяльність ПСР в Правобережній Україні у 1896–1907 рр. Цікаво, що на початку XX ст. історичні дослідження діяльності ПСР велись безпосередніми учасниками та сучасниками революційних подій 1905–1907 рр. Після розпаду СРСР з початком становлення багатопартійності, інтерес до історії політичних партій почав стрімко зростати й в Україні. Впродовж 1991–2015 рр. з історико-партійної тематики вийшли праці таких дослідників, як О.Добржанський, О.Кардаш, Ю.Левенець, В.Магась, А.Павко, О.Серов, С.Сусоров, О.Федьков та інших.

Дослідження закордонних науковців мали досить об'єктивний та послідовний характер. Найбільш цінними та важливими були праці зарубіжних істориків Ж.Бейнака, А.Гейфмана, М.Геллера, Р.Пайпса, М.Перрі, М.Хільдемаєра⁵.

Загалом українським та закордонним науковцям вдалось сформувавши уявлення про генезу і становлення ПСР. Найбільш вивченими аспектами діяльності есерів Правобережної України напередодні та в період революції 1905–1907 рр. виявилися питання виникнення комітетів та організацій, спільні дії з організаціями інших політичних партій, створення бойових загонів та ведення терористичної боротьби. Натомість ще залишається чимало не досліджених проблем історії ПСР, зокрема, стан, чисельність та діяльність місцевих есерівських організацій. Загалом, віддаючи належне напрацюванням українських і зарубіжних авторів, варто констатувати, що в попередніх дослідженнях відсутній комплексний аналіз діяльності ПСР в Правобережній Україні у вказаний період⁶.

В монографії проаналізовано також комплекс наявних опублікованих та неопублікованих джерел з історії діяльності організацій есерів Правобережної України 1896–1907 рр. В цілому джерела було скомпоновано у шість блоків: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали; 5) документи особового походження; 6) агітаційно-пропагандистська література.

Заслугує увагу те, що значна частина документів і матеріалів, досліджених автором, належить до неопублікованих джерел. В процесі проведення пошукової роботи опрацьовано матеріали що зберігаються Центральному державному історичному архіві України в місті Києві (ЦДІАК України) – 12 фондів, Державному архіві Хмельницької області (ДАХМО) – 1 фонд, Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) – 1 фонд, Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСП) – 1 фонд. Всього використано 15 фондів, 247 справ. Переважна більшість архівних матеріалів введена до наукового обігу вперше⁷.

У другому розділі “Есерівські організації Правобережжя у 1896–1904 рр.” висвітлюються загальні передумови виникнення та діяльність есерів. Автор встановив, що упродовж 1896–1904 рр. ПСР пройшла двоступеневий шлях розвитку (1896–1901 рр. – консолідаційний; 1902–1904 рр. – еволюційний етапи), розмірений поступ якого був перерваний революційним вибухом січня 1905 р. На першому етапі (1896–1901 рр.), у Правобережній Україні діяв лише один есерівський осередок, що знаходився у м. Київ. Втім, Київська група (пізніше – Київська організація) ПСР була однією із найвпливовіших на той час. У 1902–1904 рр. спостерігався більш інтенсивний розвиток внутрішньої структури есерівських організацій та їх чисельності. Так, в зазначений період на Правобережжі з'явилося п'ять нових есерівських осередків: Волинський комітет, Бердичівська, Черкаська, Уманська та Кам'янець-Подільська групи.

Основним видом нелегальної діяльності есерів у 1896–1904 рр. була революційно-політична агітація та пропаганда, що велась за допомогою агіта-

ційних матеріалів власного та стороннього виготовлення. У цей період найактивніше есерівська пропаганда розповсюджувалась серед міських робітників, студентів та інтелігенції. Агітація в селянському середовищі через брак матеріальних і кадрових ресурсів знаходилася у зародковому стані та охоплювала незначну частку селян правобережних губерній⁸.

З 1902 р. вагомою складовою діяльності есерів Правобережної України і насамперед, Київської організації ПСР, став терор та тероризм. У 1902–1904 рр. в Києві діяло щонайменше 5 терористичних гуртків, які готували замах на провідних цивільних та військових можновладців. Так, бойовиками планувались теракти проти генерал-губернатора М. Драгомирова, генерала піхоти М. Гаврилова, генерала кавалерії О. Прескота, поліцмейстера І. Леонтьєва, начальника охоронного відділення О. Спіридовича, градоначальника Ф. Трепова та інших. Всього в терористичних гуртках було залучено щонайменше 53 особи, в тому числі такі відомі члени БО ПСР як П. Крафт, Ф. Качура, а також убивця лубенського ісправника П. Добровольський. Задля реалізації терористичних планів, гуртки отримували суттєву матеріальну допомогу та фінансування від Київського комітету. Зокрема, від 25 до 40% бюджету організації йшло на утримання бойових груп. Однак, жоден теракт київських есерів не був реалізований через ефективну протидію київської поліції та охоронного відділення⁹.

Серед позитивних сторін дослідження варто підкреслити широку аналітичну базу. Так автор аналізує кількісні та якісні показники есерівських організацій, зокрема, за даними джерел, впродовж 1902–1904 рр. в лавах Київської організації перебувало 416 активних членів. Для порівняння, у той самий період в Санкт-Петербурзькій організації станом на 1904 р. перебувало 216 осіб, в Московській – 193 особи, в Саратовській – 139 осіб, в Катеринославській – 181 особа, в Харківській – 88 осіб. За чисельним показником Київську організацію випереджала лише Одеська із 479 особами.

Також визначено, що чисельність усіх Правобережних осередків ПСР нараховувала близько 450 осіб, відтак 90% від загальної кількості припадало на Київську організацію ПСР¹⁰.

Автор доречно аналізує суспільно-політичний зміст агітаційно-пропагандистської літератури. Зокрема, із 152 найменувань літератури, виготовлених у 1896–1904 рр., 63 видання, або 41,44%, було орієнтовано на широкий загал, 48 видань, або 31,57% – на пропаганду серед робітників, 21 видання, або 13,81% – на агітацію в армії, 15 видань, або 9,86% – на поширення серед студентів, 5 видань, або 3,28% – на пропаганду в селянському середовищі¹¹.

Таким чином, робить висновок автор, в період 1896–1904 рр. соціалістично-революціонери пройшли складний і тернистий шлях від аморфних організацій гурткового типу до консолідованої та централізованої політичної сили. Через повсюдне посилення та укрупнення есерівських осередків, останні піддавались все більш зростаючому тиску з боку влади, який серйозно відчувався на всіх рівнях есерівської партійної структури. Організації ПСР відповідали

на такі дії поглибленням конспірації, переходом керівного ядра на нелегальний стан¹².

У третьому розділі “Діяльність організацій ПСР в Правобережній Україні та їх роль в розгортанні російської революції 1905–1907 рр.” аналізується діяльність організацій ПСР в Правобережній Україні, визначається їх значення в процесі Першої російської революції. Автором визначається, що Період Першої російської революції 1905–1907 рр. був часом стрімких злетів і падінь ПСР. Після достатньо розміреного еволюційного розвитку 1902–1904 рр., стрімке розгортання революційних подій виявилось неабияким випробуванням та несподіванкою для есерів. Впродовж 1905–1907 рр. їм доводилось неодноразово змінювати стратегію і тактику боротьби, орієнтуючись на кон'юнктуру революційних реалій.

Впродовж 1905 р. у структурі Правобережних осередків ПСР пройшли відчутні якісні зміни. Так, у 1905 р. ПСР завершила ініційований ще у 1902 р. процес перетворення від підпільної змовницько-терористичної організації до партії, орієнтованої на маси і здатної очолити робітничий клас у разі широкомасштабної революційної боротьби. Зокрема, усі осередки Правобережної України були об'єднані під головуванням Українського обласного комітету ПСР, що мав визначати головну мету та вектори функціонування місцевих комітетів і груп¹³.

Вдосконалювалися і головні засоби революційного впливу на суспільство – агітація та пропаганда. У великих містах Правобережної України, есери намагались очолити стихійний робітничий рух шляхом кооптування своїх членів у робітничі комітети, союзи, збори. Зростала кількість та чисельність робітничих гуртків ПСР. Схожа ситуація відбувалась і на селі, де впродовж 1905–1907 рр. активно створювались та функціонували селянські братства.

Усвідомлюючи, що успіх майбутнього повстання прямо залежить від лояльності армії, ПСР розгорнула широкомасштабну кампанію пропаганди серед солдатів та офіцерів. На Правобережжі есери досягли певного результату у цьому напрямку. Так, вони були серед ініціаторів двох великих військових виступів частин київського гарнізону у листопаді 1905 р. та в червні 1907 р.

Цікаво, що мінімальними результатами правобережні осередки ПСР застосовували і тактику терору. За підрахунками автора, впродовж 1905–1907 рр. (з перервою у першій половині 1906 р.), на теренах Правобережної України діяло щонайменше 11 есерівських терористичних груп та бойових дружин. За цей період, згідно з офіційною статистикою партії, бойовиками ПСР на Правобережжі було реалізовано 1 агентат (убивство пристава Куярова в Житомирі в травні 1905 р.) та планувалось ще близько 10 замахів, які не були зrealізовані з різних причин. Бойові дружини ПСР також займалися експропріаціями державної власності, захопленням майна. З огляду на значну кількість не реалізованих замахів, терористична робота ПСР у 1905–1907 рр. не вдалася.

Особливо цінними, на наш погляд, стали дослідження автора, щодо кількісного складу есерів на Правобережжі. Так, А.Ю. Хоптяр підрахував на доку-

ментальній основі, що впродовж 1896–1907 рр. в Київській, Волинській та Подільській губерніях діяло 47 міських та містечкових організацій, груп та осередків ПСР. Найбільш впливовими із них були Київська, Волинська організації, Бердичівська, Білоцерківська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Уманська групи. Усі вони входили до Української обласної організації ПСР, що з травня 1905 р. була вищим управлінським органом для есерівських осередків Правобережної України. У 1905–1907 рр. у трьох правобережних губерніях також діяло кілька десятків селянських братств ПСР. Більше половини міських есерівських організацій Правобережжя функціонувало в Київській губернії (24). Значно менше осередків було у Подільській (13) та Волинській (10) губерніях. Найвпливовішим та найчисельнішим партійним осередком Правобережної України була Київська організація, що в різні періоди 1896–1907 рр. налічувала до 500 активних членів. Також достатньо численними були: Волинська організація (70–100 осіб), Бердичівська (30–50 осіб), Вінницька (30–50 осіб) та Білоцерківська (10–20 осіб) групи¹⁴.

Не можна не погодитися із ствердженням автора про те, що Партія соціалістів-революціонерів відіграла визначну роль в суспільно-політичному житті Російської імперії на початку ХХ ст., проте, була носієм яскраво виражених деструктивних форм революційної діяльності, а саме, терору. У той же час, саме вказана партія стала однією з активних політичних організацій, що спричинила загибель російської монархії в 1917 р.

Завершуючи розділ автор зауважив, що період Першої російської революції був для есерів часом випробування на витривалість. Незважаючи на репресії в кінці 1905 – на початку 1906 рр., партійні організації не тільки зуміли відновити свою роботу, але й помітно збільшили кількість партійних осередків на місцях. Конкретні кроки щодо створення нових партійних надбудов в структурі ПСР, наприклад, реформування Селянського бюро восени 1906 р., надавали есерівському революційному руху на Правобережжі характерні рис масовості. Щоправда, активна протидія влади та внутрішні відцентрові тенденції перешкоджали ПСР на шляху її розгортання та глибшого проникнення у різні прошарки суспільства. Саме репресії влади, поразка в революційних подіях 1905–1907 рр. призвели спочатку до значного зниження її активності, починаючи з червня 1907 р., а пізніше, у 1908–1909 рр. – до розпаду цілісної партії на окремі, слабо координовані осередки.

У висновках узагальнено і систематизовано авторські підходи, коментарі й інтерпретації з усіх розділів монографії. Автор слушно узагальнив, що партія есерів відіграла визначну роль у суспільно-політичному житті Російської імперії на початку ХХ ст., проте, вона була носієм яскраво виражених деструктивних форм революційної діяльності, а саме, терору. Водночас, саме ПСР стала однією з активних політичних організацій, що спричинила загибель російської монархії в 1917 р.¹⁵

Загалом за науковим рівнем опрацювання поставлених дослідницьких завдань монографія Андрія Юрійовича Хоптяра є вагомим внеском у дослід-

ження особливостей національного історичного процесу кінця XIX – початку XX ст. Вона є обґрунтованим, аргументованим, достовірним дослідженням, що забезпечується використанням методів емпіричного та теоретичного дослідження. На основі глибокого аналізу об'єкта монографічного дослідження, наукової розробки та інтерпретації автор здійснив точні теоретичні висновки. Висновки цілком аргументовані, логічно вмотивовані, взаємно узгоджені. Варто зазначити, що молодий автор характеризується умінням реалізувати поставлені завдання, провести глибоке й складне дослідження проблеми діяльності Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896–1907 рр., з усвідомленням нових перспектив її подальшої розробки. Наукова новизна виглядає переконливо, адже вперше комплексно охарактеризовано взаємозв'язок та взаємодію Партії соціалістів-революціонерів з іншими революційними партіями і організаціями та їх протистояння з органами влади Російської імперії, досліджено та систематизовано агітаційно-пропагандистську літературу соціал-революційних організацій регіону, здійснено необхідні підрахунки різного плану, для виявлення масштабів діяльності вказаної політичної сили. Монографія Хоптяра А.Ю.: “Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896–1907 рр.” виконана на високому рівні є своєчасною і корисною для наступних досліджень.

Примітки

1. Хоптяр, А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896–1907 рр.: монографія. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Звольейко Д. Г., 2016. – С. 5.

2. Хоптяр, А. Ю. До питання про революційну діяльність осередків Партії соціалістів-революціонерів на Київщині та Волині в 1906–1907 рр. / А. Ю. Хоптяр // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 4: На пошану професора А.О.Копилова. – С. 291.

3. Хоптяр, А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні. – С. 5.

4. Хоптяр, А. Ю. Діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів на Київщині та Волині в 1905 р. / А. Ю. Хоптяр // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – Т. 21: На пошану професора О.М.Завальнюка. – С. 395.

5. Хоптяр, А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні. – С. 16.

6. Хоптяр, А. Ю. Пропагандистська та агітаційна діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1902–1905 рр. / А. Ю. Хоптяр // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – Т. 20: 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячується. – С. 395.

7. Хоптяр, А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній

Україні. – С. 39.

8. Хоптяр, А. Ю. Агитационная и пропагандистская деятельность Киевской организации социалистов-революционеров в 1897–1901 гг. / А. Ю. Хоптяр // Вестник Томского государственного университета. История 2014. – № 2 (28). – Томск: Издательство ТГУ, 2014. – С. 83.

9. Хоптяр, А. Ю. Бойова дружина Київського комітету Партії соціалістів-революціонерів: формування, діяльність, особовий склад / А. Хоptyar // Spheres of Culture. – Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Volume VIII. – Lublin: Maria Curie-Skłodowska University, 2014. – P. 277.

10. Хоптяр, А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні. – С. 115.

11. Там само. – С. 117.

12. Там само. – С. 118-119.

13. Федьков, О. М. “Волинська тривога” 1907 р. (з історії суспільно-політичного життя початку ХХ ст.) / О. М. Федьков, А. Ю. Хоптяр // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6: На пошану професора А.Г.Філінюка. – С. 535.

13. Хоптяр, А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні. – С. 159.

14. Там само. – С. 214.

Отримано 8 вересня 2016 р.